

Historycy na łamach „Krytyki”

TOMASZ SIEWIERSKI

Instytut Historii Nauki PAN
ORCID: 0000-0002-0059-3462

„Od momentu, gdy powstał tak zwany drugi obieg wydawniczy, zaczął się okres *bitwy o świadomość społeczną*” – pisał Andrzej Paczkowski¹. Opozycja demokratyczna prowadziła swoją politykę historyczną. Polegała ona w znacznej mierze na kontestacji dotychczasowego dorobku oficjalnej historiografii PRL, szczególnie z zakresu historii najnowszej. Ponadto czołowi działacze opozycyjni mieli świadomość „wagi argumentu historycznego w konfrontacji z władzą”². Polityką tą kierowała prosta zasada, która polegała na publikowaniu artykułów i materiałów rzucających światło na tzw. białe plamy, a więc te zdarzenia historyczne, które zostały przez oficjalną, krajową historiografię przemilczane bądź zafałszowane. Do takich tematów należały między innymi stosunki polsko-rosyjskie, a potem polsko-radzieckie oraz historia najnowsza³.

W czasopiśmie drugoobiegowym drukowano bardzo dużo tekstów o tematyce historycznej. Dominowały tu takie tytuły jak „Biuletyn Informacyjny”, „Głos”, „Puls”, „Res Publica”, „Spotkania”, ale szczególnie doniosłą rolę odegrała podziemna „Krytyka”. Także współcześnie przyglądając się bieżącym dyskusjom na tematy historyczne, które poruszają opinię publiczną, zauważymy, że wiele z tych wątków po raz pierwszy zasygnalizowano właśnie na łamach tego pisma. Przedstawiciele opozycji demokratycznej nie mieli jednolitego poglądu na przeszłość Polski i Europy. Te podziały stały się bardzo widoczne, kiedy opozycja przestała być opozycją, a więc po roku 1989, gdy na dobre rozpoczęła się w tych kręgach walka o władzę. Jednak to właśnie drugoobiegowe wydawnictwa poszczególnych organizacji opozycyjnych pozwalają określić główne linie historycznych ocen i poglądów.

„Krytyka” była pismem tzw. lewicy Komitetu Obrony Robotników. Jak zauważył Andrzej Friszke, była także pismem intelektualnym: „Budowano tu szerszą refleksję nad systemem wartości ruchu demokratycznego, jego tradycjami i perspektywami. [...] Szczególne znaczenie miał dział historyczny „Krytyki”, we współpracy z którym zaangażowali się wybitni

1 A. Paczkowski, *Czarno-białe i białe-czarne, czyli o historii najnowszej historii*, [w:] tenże, *Od sfałszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski*, Kraków 1999, s. 197

2 R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2021, s. 166.

3 O interpretacjach powojennej historii Polski na kartach drugoobiegowych wydawnictw szeroko pisze Magdalena Mikołajczyk, zob. M. Mikołajczyk, *Jak się pisało o historii... Problemy polityczne powojennej Polski w publikacjach drugiego obiegu*, Kraków 1998.

historycy – Maria Turlejska, Krystyna Kersten, Jerzy Holzer, Andrzej Paczkowski, Jan Kofman. Próbowano opisać zwłaszcza pierwsze lata powojenne [...]. Zarzut stawiany przez przeciwników «Krytyki», że jest ona organem grupy postrewizjonistycznej, skłonnej do kompromisu z PZPR, był bezsensowny. Żadne czasopismo nie zrobiło tak wiele, by zdrugotać mit o rzekomej swobodzie politycznej w pierwszych latach powojennych oraz nie dostarczyło tyle konkretnego materiału o zbrodniczości UB⁴. Przywołane przez Friszkego środowisko historyczne rozpoczęło współpracę na kilka lat przed powstaniem „Krytyki”. W 1974 r. Adam Michnik wyszedł z inicjatywą, by stworzyć nieformalne seminarium historyczne, podczas którego grono historyków i świadków historii pochylać będzie się nad zagadnieniami z historii najnowszej Polski, do tej pory niebadanymi z racji ograniczeń cenzuralnych. Szczególnie aktywnie grupa ta działała do jesieni 1980 r., ale spotkania odbywały się do 1989 r. Oprócz wymienionych przez Friszkego osób częstymi uczestnikami tych spotkań byli Maciej Koźmiński, także Andrzej Friszke, a od 1984 r. Marek Kazimierz Kamiński i Anna Radziwiłł. Wśród zapraszanych świadków wydarzeń byli m.in. Władysław Bieńkowski i Stefan Staszewski. W toczących się tam dyskusjach uczestnicy seminarium podjęli regularne badania, które zaowocowały publikacjami, stanowiącymi kamienie milowe w dziedzinie historii najnowszej, a drukowane właśnie w „Krytyce”⁵. O nich piszę niżej.

„Krytyka” była kwartalnikiem ukazującym się od roku 1978 do 1994. Byłoby jednak pewnym uproszczeniem i zbyt daleko idącym uogólnieniem powiedzieć, że profil pisma był lewicowy. Tym co spajało środowisko twórców „Krytyki”, była postawa odwołująca się „do

doświadczeń i tradycji Marca 1968, który przyniósł kres popaździernikowych złudzeń i zapoczątkował rozwój współczesnej formuły ruchu opozycyjnego”⁶. Różnice i podziały w tym środowisku możemy zaobserwować, czytając właśnie artykuły historyczne publikowane na łamach „Krytyki”. Sam dobór autorów był bardzo różnorodny. Wśród osób publikujących na łamach „Krytyki” znajdują się między innymi ks. Stanisław Małkowski, Jarosław Marek Rymkiewicz czy Antoni Zambrowski, a więc dziś kojarzeni ze środowiskiem politycznej prawicy. Gdyby jednak kluczem do określenia opcji ideowej tego środowiska były „rodowody”, to rzeczywiście można mówić o jego lewicowości. Gałęzie tego kręgu wychodzą głównie z dwóch pni: po pierwsze ze świata polskiej lewicy przedwojennej, pepeesowskiej: Aniela Steinsbergowa, Jan Józef Lipski, Ludwik Cohn, a po drugie ze świata polskiego komunizmu: Leon Grosfeld, Maria Turlejska, a także w jakimś stopniu Adam Michnik, wspomniany już Antoni Zambrowski, Jacek Kuroń czy Karol Modzelewski. Innym kluczem do ukazania optyki ideowej, w tym także optyki historycznej, było wspólne doświadczenie wydarzeń marca 1968. Jest to istotne z tego powodu, że należy już na wstępie podkreślić, iż historiografia na łamach „Krytyki” nie miała charakteru lewicowego. Pod względem metodologicznym nie znajdziemy w niej tekstów autorów, którzy czerpaliby z myśli historyozofów i teoretyków historii zbliżonych do kręgów marksistowskich. W przypadku większości autorów trudno odczuć, jakie mają poglądy polityczne, choć zawsze łączy ich niechęć do jednej partii i komunizmu. Na pewno szeroko reprezentowana jest w piśmie historiografia lewicy socjalistycznej, przy czym sam sposób uprawiania dziejopisarstwa ma na

4 A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 426.

5 Seminarium opisał jego uczestnicy w swoich publikacjach wspomnieniowych: zob. P. Pleskot, *Góry i teczki. Opowieść człowieka umiarkowanego. Biografia mówiona Andrzeja Paczkowskiego*, Warszawa 2019, s. 155–157; J. Holzer, *Historyk w trybach historii. Wspomnienia*, Kraków 2013, s. 201–203; Andrzej Friszke: *zawód historyk. Rozmawiają Jan Olszerek i Tomasz Siewierski*, Warszawa 2022, s. 246–247; Andrzej Friszke scharakteryzował również seminarium w artykule biograficznym poświęconym Krystynie Kersten: A. Friszke, *Krystyna Kersten*, [w:] K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 2018, s. XX–XXI.

6 A. Friszke, *Czasopisma „drugiego obiegu”*, [w:] *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL*, red. U. Jakubowska, Warszawa 2011, s. 409.

ogół charakter konserwatywny (a więc jest to historia zdarzeniowa, polityczna etc.).

W gronie autorów publikujących na łamach „Krytyki” było wielu historyków. Jednak – może paradoksalnie – więcej niż historyków było na kartach „Krytyki” historiografii. Publikujący stosunkowo często historycy tacy jak np. Jacek Kuroń i Krzysztof Pomian nie pisali tekstów *stricte* historycznych. Wśród tekstów Karola Modzelewskiego i Bronisława Geremka również nie znajdziemy tekstów o średniowieczu, którym przecież zajmowali się naukowo jako historycy. Na łamach „Krytyki” byli obecni raczej jako świadkowie historii, jako działacze i ideolodzy opozycji. Znajdziemy natomiast artykuły poświęcone przeszłości autorstwa osób, które nie były historykami: pisarza Andrzeja Szczypiorskiego, ekonomisty Jana Dziewulskiego, prawnika i dziennikarza Grzegorza Nawrockiego, Krzysztofa Wolickiego, dziennikarza i reportażysty Wojciecha Giełżyńskiego. I wielu innych.

Czołowymi autorami zajmującymi się przeszłością na łamach „Krytyki” byli – pomijając pseudonimy, pod którymi część z nich publikowała – warszawscy historycy, w przeważającej większości badacze akademicy, m.in.: Andrzej Ajnenkiel, Andrzej Chojnowski, Marian Marek Drozdowski, Andrzej Friszke, Leon Grosfeld, Jan Tomasz Gross, Aleksander Hall, Jerzy Holzer, Jerzy Jedlicki, Elżbieta Kaczyńska, Krystyna Kerstenowa, Jan Kieniewicz, Jacek Kochanowicz, Jan Kofman, Marcin Kula, Tadeusz Łepkowski, Stefan Meller, Andrzej Paczkowski, Jerzy Tomaszewski i Maria Turlejska. Drukowano także teksty o tematyce historycznej autorów nieżyjących: publicystę, historyka i działacza PPS po wojnie żyjącego na emigracji w Londynie Adama Ciołkosza czy przedwcześnie zmarłego w 1983 r. historyka dziejów nowożytnych, od lat siedemdziesiątych aktywnie działającego w opozycji demokratycznej – Adama Kerstena. Opublikowano też fragmenty dzienników niezwykle ciekawych z punktu widzenia historyków: znany obecnie dziennik Jerzego

Zawieyskiego, a także dokumenty z prywatnego archiwum Romana Zambrowskiego, które w wolnej Polsce nie doczekały się publikacji. Drukowano także teksty historyków z zagranicy i obok wielu tekstów poświęconych dziejom krajów Europy Środkowo-Wschodniej autorstwa tamtejszych autorów, opublikowano też kilka tekstów takich wielkich historyków, jak Arnold Toynbee, Benedetto Croce czy Golo Mann.

Tematyczna perspektywa „Krytyki” była szeroka, a problematyka historyczna wychodziła poza ramy dziejów Polski. Bardzo dużo miejsca poświęcano historii Rosji i ZSRR, historii Europy, głównie Środkowej i Wschodniej. „Realizując postulat zbliżenia z narodami sąsiednimi oraz poczucia wspólnoty antytotalitarnych ruchów demokratycznych, «Krytyka» akcentowała związki z ruchami demokratycznymi innych krajów bloku sowieckiego, a szczególnie z Kartą’77” – pisał Andrzej Friszke⁷. Z tego względu w zespole redakcyjnym znajdziemy nazwiska Václava Havla i Miklósa Haraszti. Ale także w spektrum tematycznym znajdziemy teksty poświęcone innym częściom świata – dość wspomnieć o tekście Wojciecha Giełżyńskiego o Wietnamie⁸. Patrząc na szeroką perspektywę i nacisk redakcji położony na historię w ogóle, ale właśnie na historię Europy Środkowej i Wschodniej, możemy odnieść wrażenie, że koncepcyjnie był to kwartalnik Adama Michnika. To wokół tej postaci formowała się redakcja i – jak zauważył Andrzej Friszke – to Michnik „pełnił faktycznie funkcję redaktora merytorycznego” „Krytyki”⁹. Sam również opublikował wiele tekstów na jej łamach. Po 1981 r., gdy Adam Michnik znalazł się w więzieniu, jego miejsce w „Krytyce” zajął Jan Kofman.

W niniejszym tekście chciałbym określić główne obszary tematyczne „Krytyki” w zakresie historii oraz przypomnieć kilku autorów, historyków publikujących na łamach podziemnego periodyku. Często ich droga do opozycji demokratycznej była długa, nierzadko kręta. Niektórzy mieli za sobą mroczną

7 A. Friszke, *Czasopisma „drugiego obiegu”...*, s. 411.

8 W. Giełżyński, *Jeszcze będzie głośno w Wietnamie*, „Krytyka” 1988, nr 30, s. 81–95.

9 A. Friszke, *Czasopisma „drugiego obiegu”...*, s. 408.

przeszłość związaną ze współpracą z bezpieką czy udziałem w stalinizacji nauki historycznej tudzież innymi formami ideologicznego zaangażowania po stronie władzy komunistycznej. Współpraca z „Krytyką” była dla nich szansą zrehabilitowania się. Ale też dla wielu historyków młodszego pokolenia była to szansa, by publikować poza cenzurą i z tej szansy korzystali, bo „Krytyka” jako pismo intelektualne publikowała teksty o charakterze rozpraw naukowych i opracowań źródłowych.

Bez wątpienia jedną z najważniejszych autorek „Krytyki” była Maria Turlejska (1918–2004), zapominiana dziś badaczka dziejów II wojny światowej i czasów powojennych. Jej bardzo interesująca biografia nie doczekała się do tej pory szerszego omówienia. Po jej śmierci w żadnym periodyku historycznym nie ukazał się ani jeden nekrolog, krótkie wspomnienie napisał jedynie Adam Michnik w „Gazecie Wyborczej”¹⁰. W kontekście drugiego obiegu wspomniła o niej Justyna Błażejowska, autorka książki *Papierowa rewolucja*: „Turlejska, ongi pełniła funkcję jednego ze strażników ideologicznej czystości na polu historii, posuwała swe oddanie idei aż do najściślejszej współpracy merytorycznej z aparatem represji – pisywała tzw. historyczne uzasadnienia do wyroków w procesach politycznych, jednocześnie była tajnym współpracownikiem UB, prowadzonym przez samego wicedyrektora Departamentu X MBP ppłk. Józefa Świątłę. Gdy jeszcze za Bieruta wykryto jej podwójną prowokatorską rolę, została relegowana z PZPR i jej kariera się załamała. Wtedy zaczęła kokietować studentów IH UW coraz bardziej nonkonformistycznymi poglądami. Na stronę raczkującej jeszcze opozycji przeszła po 1968 r. Mimo wszystko Andrzej Friszke umieścił ją w gronie

«wybitnych historyków»¹¹. Abstrahując od estetyki pamfletu obecnej w przytoczonym passusie, wypada jednak skorygować zawarte w nim nieprawdziwe informacje, a także przypomnieć pominięte fakty, które wyjaśniają, dlaczego wspomniany przez Błażejowską Friszke wysoko ocenił twórczość Turlejskiej.

Historia współpracy Turlejskiej z Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1949–1954 była faktem powszechnie znanym już od mniej więcej 1955 r. Opowiadał o niej przede wszystkim Józef Świątło w audycjach emitowanych w Radiu Wolna Europa¹². Sprawę tę odnotował Mieczysław Rakowski w 1958 r. na kartach swojego *Dziennika*¹³, choć wedle informacji Michała Przeperskiego, autora biografii ostatniego I sekretarza KC PZPR, fragment dotyczący tej sprawy został dopisany na etapie przygotowania książki do druku, już w latach dziewięćdziesiątych¹⁴. O tym epizodzie w życiu Turlejskiej informował też Władysław Czapliński jego uczeń Jarema Maciszewski, gdy w połowie lat siedemdziesiątych pojawił się pomysł, by historyczkę zatrudnić na Uniwersytecie Wrocławskim¹⁵. Agenturalną działalność Turlejskiej opisał na podstawie znajdujących się w Instytucie Pamięci Narodowej akt Robert Spatek¹⁶. Należy jednak wspomnieć, wbrew temu, co twierdzi Błażejowska, że Maria Turlejska w 1954 r., wkrótce po ucieczce Józefa Świątły na Zachód, sama poinformowała o swoich kontaktach z bezpieką kilka osób, których dotyczyły jej raporty. Jako agentka UB zdekonspirowała się sama i za to właśnie została wyrzucona rok później z PZPR, do której nie wstąpiła ponownie ani nie starała się o przyjęcie¹⁷.

W latach 1960–1964 rzeczywiście wykładała w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego

10 <https://wyborcza.pl/7,75410,2185462.html>.

11 J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja*, Warszawa 2010.

12 Z. Błażyński, *Mówi Józef Świątło: za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 1990.

13 M.F. Rakowski, *Dzienniki polityczne*, t. 1: 1958–1962, Warszawa 1998.

14 Informacja przekazana autorowi po lekturze rękopisu „Dzienników” znajdujących się w Hoover Institution na Uniwersytecie Stanforda w USA.

15 Ossolineum, Materiały Władysława Czaplińskiego, rkps 18485/II, W. Czapliński, *Dziennik 1958–1981*.

16 R. Spatek, *Komuniści przeciwko komunistom*, Warszawa–Poznań 2014.

17 Archiwum Akt Nowych, KC PZPR, Centralna Komisja Kontroli Partyjnej, IX/15573, Akta Marii Turlejskiej.

(wśród jej studentów byli m.in. Tomasz Szarota, Marcin Kula i Jan Kofman). Najważniejszym miejscem jej pracy była Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego, w której otworzyła swoje seminarium doktorskie. W WAP inicjowała badania nad historią polskiego podziemia zbrojnego w pierwszych latach powojennych. W warstwie interpretacyjnej były to prace wpisujące się w główny nurt polityki historycznej realizowanej przez PZPR, ale z racji możliwości dostępu do archiwów wojskowych, które mieli jej uczniowie, oficerowie ludowego Wojska Polskiego, prace te były bardzo wartościowe od strony faktograficznej. Maria Turlejska była historyczką popularną z racji artykułów publikowanych głównie na łamach „Polityki” oraz książek, które cieszyły się sporym zainteresowaniem czytelników. Do takich publikacji należała opublikowana po raz pierwszy w 1966 r. książka *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 – grudzień 1941*¹⁸, w której w sposób najszerszy spośród prac drukowanych w okresie PRL opisano okupację sowiecką. W 1972 r. wydała pracę *Zapis pierwszej dekady*¹⁹, którą niemal natychmiast wycofano z dystrybucji, a autorkę wyrzucono z pracy w WAP. Po wielu miesiącach Turlejska została zatrudniona w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

Jednak najważniejszą i zarazem ostatnią jej pracą jest wydana po raz pierwszy w 1986 roku pod pseudonimem Łukasz Socha książka *Te pokolenia żałobami czarne...: skazani na śmierć i ich sędziowie 1944–1954*²⁰. Badania, które składały się na tę pracę, autorka prezentowała właśnie na kartach „Krytyki”, w której zadebiutowała w 1980 r. artykułem *O prawach i bezprawiu w Polsce lat 1944–1948*²¹. W kolejnym roku wspólnie ze swoją koleżanką z czasów okupacji, Wandą Podgórką (w latach czterdziestych

bliską współpracownicą Władysława Gomułki), przygotowała do druku obszerny materiał *Z archiwum Bolesława Bieruta*²², zawierający charakterystykę dokumentów z tzw. szafy Bieruta, a więc utajnionego dla historyków (do lat dziewięćdziesiątych) zbioru z kancelarii Bolesława Bieruta, po jego śmierci przekazany do zasobu Centralnego Archiwum KC PZPR (wówczas jeszcze jednostki w ramach Zakładu Historii Partii). Były to materiały dotyczące procesów politycznych przygotowywanych i realizowanych w okresie powojennym, a więc często opisujące aparat terroru. W 1983 r. ukazał się jej bardzo obszerny tekst będący bezpośrednią zapowiedzią przygotowywanej książki, poświęcony wyrokom śmierci wydawanym na przedstawicieli antykomunistycznego podziemia w latach 1944–1946²³.

Drugoobiegowe teksty Turlejskiej dziś wydają się anachroniczne, choć pewnie nie brakuje historyków, dla których lektura ich byłaby pożyteczna. Jednak po 1989 r. badania na ten temat – między innymi dzięki dostępności źródeł i funkcjonowaniu Instytutu Pamięi Narodowej – bardzo się rozwinęły i uległa zmianie perspektywa, sposób pisania o podziemiu, ale przede wszystkim znacznie poszerzył się horyzont badawczy i dostępna baza źródłowa. Badania Turlejskiej pozostają zatem ważnym zabytkiem polskiej historiografii najnowszej. W czasach, gdy się ukazywały, były pozycjami w pewnym sensie sensacyjnymi, ale też przede wszystkim odkrywczymi, demaskującymi.

Kolejnym autorem, historykiem publikującym na łamach „Krytyki” był Leon Grosfeld. Był w młodości członkiem Komunistycznej Partii Polski. Co nieoczywiste, do KPP wstąpił w 1929 r., czyli w momencie, gdy ster partii komunistycznej przejęła grupa

18 M. Turlejska, *Prawdy i fikcje*, Warszawa 1966.

19 M. Turlejska, *Zapis pierwszej dekady*, Warszawa 1972.

20 M. Turlejska, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Warszawa 1986.

21 Ł. Socha [M. Turlejska], *O prawach i bezprawiu w Polsce lat 1944–1948*, „Krytyka” 1980, z. 6, s. 80–89

22 W. Wąsowicz [W. Podgórska], Ł. Socha [M. Turlejska], *Z archiwum Bolesława Bieruta. Protokół otwarcia kas zawierających dokumenty pozostałe po Bolesławie Bierucie i dokumenty przekazane przez Jakuba Bermana*, „Krytyka” 1981, z. 8, s. 57–88.

23 Ł. Socha [M. Turlejska], *Skazani na śmierć i ich sędziowie (1944–1946)*, „Krytyka” 1983, z. 13–14, s. 101–159.

całkowicie podporządkowana Stalinowi. Od 1930 r. działał w Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Wojnę przeżył w Związku Sowieckim, od 1943 r. był oficerem w ludowym Wojsku Polskim. W okresie powojennym należał do grona historyków odpowiedzialnych za stalinizację nauki historycznej w Polsce. Jego prace z dziejów gospodarczych polski z lat pięćdziesiątych były przesiąknięte dogmatycznym marksizmem. Był wykładawcą szkół partyjnych: od 1950 do 1968 r. wykładał w Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych KC PZPR (następnie Instytucie Nauk Społecznych oraz Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC PZPR). Jednocześnie od 1953 r. był pracownikiem naukowym Instytutu Historii PAN, a w latach 1953–1957 i 1961–1968 jego wicedyrektorem²⁴. Od lat siedemdziesiątych, być może również pod wpływem doświadczeń marcowych, światopoglądowo ewoluował w kierunku prezentowanym przez środowisko rodzącej się opozycji demokratycznej. Dla „Krytyki” napisał dwa teksty. Pierwszy z nich ogłosił w 1980 r. pt. *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w przededniu i pierwszym okresie II wojny światowej*²⁵, w którym wskazywał m.in. na kwestię współodpowiedzialności polityki Związku Radzieckiego za wybuch II wojny światowej. Drugi, *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w latach dwudziestych*²⁶, ukazał się w „Krytyce” w 1987 r., w roku śmierci autora. Przedstawił w nim próby porozumienia się władz sowieckich i niemieckich co do sprawy polskiej, porozumienia, które zmaterializowało się dopiero kilkanaście lat później w formie paktu Ribbentrop–Mołotow.

W spektrum historycznych zagadnień „Krytyki” były tradycje polskiej lewicy, szczególnie Polskiej Partii Socjalistycznej. Tu pierwszoplanowym autorem był Jerzy Holzer (1930–2015), którego drogę do opozycji przedstawiłem w poprzednim numerze WiS²⁷. Spośród jego prac drukowanych w drugim obiegu największą popularnością cieszy się pierwsza monografia dziejów „Solidarności”²⁸, ale badania nad PPS były również niezmiernie istotnym polem jego naukowej twórczości²⁹. W „Krytyce” Holzer pod pseudonimem Wacław Pański opublikował zarys dziejów PPS w latach 1944–1948³⁰. Praca ta funkcjonowała także jako samodzielna broszurka. Ten okres w historii partii socjalistów stanowił białą plamę krajowej historiografii (jedyną monografią na ten temat była niskonakładowa praca historyka wojskowego Antoniego Reissa³¹, jednak obejmująca jedynie okres do 1946 r., a monografia PPS Jana Tomickiego uwzględniająca ten okres ukazała się dopiero w 1983 r.³²; wcześniejsza propozycja Bronisława Syzdka opublikowana w 1974 r.³³ doprowadzona była wprawdzie do roku 1948, ale wizja PPS w niej zawarta była nachalnie pepeerowska). Niezwykle wartościowym dodatkiem do artykułu Holzera były pomieszczone w tym samym numerze przedruki tekstów i wystąpień socjalistów z powojennej PPS: Juliana Hochfelda, Zygmunta Żuławskiego, Adama Ciołkosza.

Dziejami polskiego socjalizmu na łamach „Krytyki” zajmował się także Marian Marek Drozdowski (ur. 1932). Badacz ten przez większość swej kariery naukowej pracował w Instytucie Historii PAN, zajmując się

24 AAN, KC PZPR, Centralna Kartoteka, 5519, Akta Leona Grosfelda; T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 145.

25 L. Grosfeld, *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w przededniu i pierwszym okresie II wojny światowej*, „Krytyka” 1980, nr 7, s. 89–105.

26 L. Grosfeld, *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w latach dwudziestych*, „Krytyka” 1987, nr 22, s. 103–108.

27 Zob. T. Siewierski, *Pierwszy historyk pierwszej Solidarności: Jerzy Holzer 1930–2015*, „Wolność i Solidarność” 2021–2022, nr 13–14, s. 151–164.

28 J. Holzer, *Solidarność: geneza i historia*, Warszawa 1983.

29 J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962; J. Holzer, *PPS. Szkic dziejów*, Warszawa 1977.

30 W. Pański [Jerzy Holzer], *Z dziejów PPS (1944–1948)*, „Krytyka” 1979, z. 4, s. 4–24.

31 A. Reiss, *Z problemów odbudowy i rozwoju organizacyjnego PPS 1944–1946*, Warszawa 1971.

32 J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.

33 B. Syzdek, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944–1948*, Warszawa 1974.

rozlicznymi tematami z zakresu historii gospodarczej i politycznej II Rzeczypospolitej, a także biografistyka i varsavianistyka. Był absolwentem Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR, a w latach 1958–1963 był także pracownikiem Zakładu Historii Partii przy KC PZPR, gdzie deklarował zajmowanie się dziejami gospodarczymi II RP³⁴. W „Krytyce” pod pseudonimem „S-ki” opublikował artykuł poświęcony polskiej myśli socjalistycznej czasów II wojny światowej³⁵. W tematyce pepeesowskiej mieściły się także artykuły biograficzne Artura Leinwanda (1923–1995), które pisał pod pseudonimem Tadeusz Alexandrowicz. W „Krytyce” opublikował szkic poświęcony wspomnianemu już Adamowi Ciołkoszowi i tekst wspomnieniowy o Ludwiku Cohnie, socjaliście, działaczu przedwojennej PPS oraz współtwórcy Komitetu Obrony Robotników³⁶. Leinwand był byłym pracownikiem Wojskowej Akademii Politycznej (został usunięty z WP na fali kampanii antysemitycznej 1967–1968), który zajmował się PPS niemal od początku swojej kariery naukowej. W 1961 r. obronił napisany pod kierunkiem Henryka Jabłońskiego doktorat *PPS wobec wojny polsko-radzieckiej w latach 1919–1920*³⁷, który w 1964 r. ukazał się drukiem³⁸. W późniejszych latach przygotował także biografię Hermana Liebermana³⁹, ale na szczególne podkreślenie zasługuje jego drugoobiegowa publikacja *PPS. Polska Partia Socjalistyczna 1892–1982*. Była to broszura syntetyzująca dzieje partii socjalistów, opublikowana w 1982 r. w wydawnictwie „Krağ” pod pseudonimem „Karol Szary”⁴⁰. Istotne znaczenie miało tu uwzględnienie przez autora losów Polskiej Partii Socjalistycznej po 1948 r., działającej w polskim środowisku emigracyjnym. W tym samym 1982 r.

Edmund Reński na łamach „Krytyki” opublikował listy Zygmunta Żuławskiego i Stanisława Szwalbego rzutu-jące na dzieje powojennej PPS⁴¹. Reński nie był historykiem, lecz kartografem, a jednocześnie świadkiem historii. W czasie II wojny światowej działał w Organizacji Niepodległościowo-Socjalistycznej „Wolność”, którą następnie włączono do PPS Wolność – Równość – Niepodległość, a którą kierowali m.in. Tomasz Arciszewski, Kazimierz Pużak i Zygmunt Zaremba.

Pozostając w polu publikacji źródłowych, a zarazem historii polskiej lewicy, powinniśmy zatrzymać się nad publikacją fragmentów dziennika Romana Zambrowskiego, działacza komunistycznego. Jest to kilkudziesięciostronicowy maszynopis z lat 1969–1971. W sposób niezwykle interesujący obrazuje konsekwencje wydarzeń marcowych z 1968 r. dla całej grupy dawnych działaczy partii komunistycznej. Jest to niewątpliwie bardzo cenne źródło do dziejów całej formacji intelektualnej polskich komunistów. Niestety publikowane było tylko raz, właśnie na łamach podziemnej „Krytyki”⁴². Z przedmowy do tych dzienników autorstwa syna autora, Antoniego, dowiadujemy się, że Roman Zambrowski pisał wspomnienia, planowane na trzy tomy, z których zdążył napisać dwa. Niestety nie zostały nigdy opublikowane.

Sporym i ważnym obszarem tematycznym historycznego działu „Krytyki” były dzieje najnowsze Ukrainy. Tu szczególne znaczenie miały artykuły Janusza Radziejewskiego (1925–2002), badacza historii Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Jako historyk zawodowo związany był z Zakładem Historii Partii przy KC PZPR, do którego zgłosił się w roku 1960, mając wykształcenie w zakresie ekonomii, deklarując

34 AAN, KC PZPR, Zakład Historii Partii, XXII-581, Akta M. Drozdowskiego.

35 S-ki [M.M. Drozdowski], *Ku demokracji społecznej (z dziejów polskiej myśli socjalistycznej 1939–1945)*, „Krytyka” 1984, nr 12.

36 T. Alexandrowicz [A. Leinwand], *Adam Ciołkosz – socjalista i działacz polityczny*, „Krytyka” 1979, nr 4, s. 108–113; tenże, *Wspomnienie o mecenasie Ludwiku Cohnie*, „Krytyka” 1984, nr 12.

37 Centralne Archiwum Wojskowe, Wojskowa Akademia Polityczna, 1077/95/169, Akta przewodu doktorskiego Artura Leinwanda.

38 A. Leinwand, *Polska Partia Socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920*, Warszawa 1964.

39 A. Leinwand, *Poseł Herman Lieberman*, Kraków 1983.

40 K. Szary [A. Leinwand], *PPS. Polska Partia Socjalistyczna 1892–1982*, Warszawa 1982.

41 *Wymiana listów między Zygmuntem Żuławskim a Stanisławem Szwalbe*, „Krytyka” 1982, z. 12, s. 146–153.

42 R. Zambrowski, *Dziennik*, „Krytyka” 1980, z. 6, s. 15–72.

chęć zajmowania się dziejami polskich komunistów na Ukrainie⁴³. Zapewne wynikało to z faktu, iż ojcem Janusza był Henryk Politur-Radziejowski (1899–1937), polski działacz ruchu komunistycznego, członek KP(b) U, pracujący w Kijowie. Radziejowski pisał stosunkowo niewiele, ale w toku wieloletnich badań opublikował monografię KPZU⁴⁴. Pierwszy jego artykuł w „Krytyce” ukazał się w 1983 r. i dotyczył kolektywizacji na Ukrainie⁴⁵. Jego drugi tekst *Prądy niepodległościowe w ukraińskim ruchu komunistycznym*⁴⁶ został wydrukowany cztery lata później. Niestety w kolejnych latach autor już nie publikował. Jako historyk pozostaje zapomniany.

Tematykę ukraińską na kartach „Krytyki” podejmował także Andrzej Friszke, który w drugiej połowie lat osiemdziesiątych badał relacje polsko-ukraińskie w dwudziestolecu międzywojennym. Jak wspominał w książce opublikowanej w 2022 r.: „Znalazłem [w Londynie] zasadniczy tekst «Sprawa ukraińska» opracowany w Delegaturze Rządu z załącznikami w 1943 roku. Przypominam, że wtedy nic nie było. W literaturze była książka o walkach z UPA, plus trochę popularnych, potwornie antyukraińskich broszur. Jak znalazłem to opracowanie z [19]43 roku z Delegatury, to zadzwoniłem do Giedroycia, bardzo się ucieszył i ja to wydałem. I tutaj uwaga o autocenzurze: nie odważyłem się napisać przedmowy. Wiedziałem, że uderzę w sam splot KGB”⁴⁷. Dokument został opublikowany w „Zeszytach

Historycznych”, ale dwa lata później sprawę tę Andrzej Friszke omówił w artykule dla „Krytyki”. Tym razem podpisał się pseudonimem – Jan Seret⁴⁸.

W 1983 r. Andrzej Chojnowski (ur. 1945), uczeń Andrzeja Garlickiego i późniejszy profesor Uniwersytetu Warszawskiego, w ramach działalności opozycyjnej związany m.in. z wydawnictwem „Kraąg”, opublikował na łamach „Krytyki” (jako Andrzej Marek) artykuł poświęcony działalności niepodległościowej Ukraińców w Rosji⁴⁹. Nie był to wówczas główny nurt badań Chojnowskiego, choć wiele lat później był współautorem syntezy dziejów Ukrainy w XX w.⁵⁰ Ukraińskim ruchem niepodległościowym zajmowali się również Ryszard Terlecki (ur. 1949) i Zbigniew Solak (1953–2004)⁵¹. To też była wyjątkowa sytuacja, ponieważ na ogół do „Krytyki” pisali historycy i publicyści związani ze środowiskiem warszawskim, podczas gdy obaj ci historycy działali w Krakowie.

Białą plamą oficjalnej historiografii PRL do lat osiemdziesiątych była historia Żydów polskich, a szczególnie Holocaustu. Niszą był Żydowski Instytut Historyczny i sygnowane przezeń publikacje, w tym „Biuletyn ŻIH”. Historycy i publicyści drukujący w wydawnictwach drugiego obiegu w jakimś stopniu podejmowali próby wypełnienia tej luki⁵². Co ciekawe, w „Krytyce” tekstów na tematy żydowskie i polsko-żydowskie było stosunkowo niewiele. Najczęściej podejmował je Wiktor Kulerski⁵³, a także

43 Archiwum Akt Nowych, KC PZPR, Zakład Historii Partii, XXII-645, Akta Janusza Radziejowskiego.

44 J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976.

45 J. Radziejowski, *Kolektywizacja na Ukrainie w świetle badań historyków radzieckich*, „Krytyka” 1983, nr 16, s. 121–132.

46 J. Radziejowski, *Prądy niepodległościowe w ukraińskim ruchu komunistycznym*, „Krytyka” 1987, nr 23–24, s. 103–108.

47 Andrzej Friszke: *zawód historyk. Rozmawiają Jan Olszek i Tomasz Siewierski*, Warszawa 2022.

48 J. Seret [A. Friszke], *Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska (1943)*, „Krytyka” 1987, nr 26.

49 A. Marek [A. Chojnowski], *Z dziejów walk Ukraińców w Rosji o niepodległość*, „Krytyka” 1983, nr 15.

50 A. Chojnowski, J.J. Bruski, *Ukraina*, Warszawa 2006.

51 M. Bar [R. Terlecki], A. Załęski [Z. Solak], *Wojna straconych nadziei (ukraiński ruch niepodległościowy w latach 1939–1945)*, „Krytyka” 1984, nr 17.

52 Zob. M. Grądzka-Rejak, J. Olszek, *Holocaust, pamięć, powielacz. Zagłada Żydów i okupacyjne stosunki polsko-żydowskie w publikacjach drugiego obiegu w PRL*, Warszawa 2020.

53 W. Kulerski, *Zatruta dusza narodu (wobec antysemityzmu)*, „Krytyka” 1987, nr 25.

Adam Michnik⁵⁴ i Stanisław Krajewski⁵⁵. Osobnym tematem dotyczącym jednak bezpośrednio tych spraw, były refleksje nad wydarzeniami marcowymi 1968 r. Jak już wspomniałem, dla twórców „Krytyki” Marzec ’68 był wydarzeniem formującym, dlatego pierwszy numer kwartalnika w dużej mierze był temu poświęcony – akurat przypadła 10. rocznica wydarzeń. Zebrano wiele głosów: refleksji i wspomnień m.in. Stanisława Barańczaka, Leszka Kołakowskiego, Jana Józefa Lipskiego, Jacka Kuronia, ks. Stanisława Małkowskiego, Jana Walca i Wiktora Woroszyńskiego⁵⁶. W 1988 r. także przygotowano nr 28–29 ze specjalnym działem z okazji 20. rocznicy, w którym pomieszczono teksty m.in. Jerzego Szackiego, Adama Michnika, Andrzeja Paczkowskiego, Jana Kofmana⁵⁷ i kilku innych autorów. W odróżnieniu do zestawu pomieszczonego w numerze z 1978 r., na który zostały złożone krótkie jedno-, dwustrońnicowe wypowiedzi, artykuły z 1988 r. są rozbudowanymi esejami. Część z autorów – jak np. Jerzy Szacki – przedstawiła swoją analizę wydarzeń marcowych w wymiarze społecznym, Andrzej Paczkowski ukazał problem Marca ’68 w kontekście międzynarodowym, Jan Kofman wychodząc od publikacji w ramach drugiego obiegu dwóch obszernych przekładów z książki Paula Lendvaia *Antysemityzm bez Żydów*, zmierzył się z wybranymi aspektami stosunków polsko-żydowskich, uwzględniając naturalnie wydarzenia marcowe. Eseje te cechuje pewien dystans do opisywanego problemu, choć wszyscy autorzy mieli do nich głęboki osobisty stosunek, co wiemy z ich biografii, oraz postawienie wokół wydarzeń marcowych wielu problemów badawczych. Do czasu okazania się w wolnej Polsce

pozycji m.in. Jerzego Eislera⁵⁸, które dziś stanowią główne źródło wiedzy informacji o roku 1968 w Polsce, wspomniane artykuły z „Krytyki” porządkowały dotychczasową wiedzę na ten temat i wytyczyły kierunki jego postrzegania. Dziś, mimo upływu lat, nadal mogą stanowić inspirację.

Nie można nie wspomnieć jeszcze od dwójgu autorów „Krytyki”, których twórczość może w największym stopniu zaważyła na kierunkach rozwoju historiografii dziejów najnowszych po 1989 r.: o Krystynie Kersten i Andrzeju Paczkowskim.

Krystynę Kersten nazywano często „pierwszą damą historii najnowszej”. Podobnie jak jej mąż Adam Kersten, przebyła długą drogę od zaangażowania po stronie partii komunistycznej do całkowitego zakwestionowania tego ustroju. Wraz z krytycyzmem wobec władzy w Polsce rósł także jej krytycyzm wobec dominującego w PRL sposobu pisania o historii najnowszej. I sama też podejmowała starania, by przełamywać pewne utarte schematy. Uczestnictwo w opozycji demokratycznej i publikowanie w drugim obiegu dało jej szansę na zrealizowanie znakomitych projektów historiograficznych. Opublikowana w podziemiu praca *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*⁵⁹ jest pozycją klasyczną i pionierską w najściślejszym znaczeniu obu tych słów.

W „Krytyce” Kersten wydała kilka istotnych tekstów, początkowo posługując się pseudonimem Jan Bujnowski. Do nich należał artykuł poświęcony sprawie polskiej na konferencji jałtańskiej⁶⁰ (kilka lat później zainteresowania autorki tym tematem zaowocowały zresztą książką⁶¹). Przede wszystkim przypomnieć

54 A. Michnik, *Uparta pokusa prawdy (wobec filosemityzmu)*, „Krytyka” 1987, nr 25.

55 A. Kainer [S. Krajewski], *Żydzi a komunizm*, „Krytyka” 1983, nr 15.

56 *10 lat po wydarzeniach marcowych*, „Krytyka” 1978, nr 1, s. 4–37.

57 J. Szacki, *8 marca 1988 roku*, „Krytyka” 1988, nr 28–29; A. Michnik, *Sakrament byka*, „Krytyka” 1988, nr 28–29; A. Paczkowski, *1968: Marzec kontra Maj?*, „Krytyka” 1988, nr 28–29; J. Kofman, *Żydzi, Marzec, ZEN-y*, „Krytyka” 1988, nr 28–29.

58 Przede wszystkim: J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006 (także wcześniejsze monografie autora na ten temat), oraz *Marzec 1968: trzydzieści lat później*, t. I–II, red. M. Kula, P. Osęka, M. Zaremba, Warszawa 1998.

59 K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 1985. W drugim obiegu wydawniczym książka miała wiele wydań. Ostatnio wznowiona w roku 2018.

60 J. Bujnowski [K. Kersten], *Czy Polskę sprzedano w Jałcie?*, „Krytyka” 1985, nr 19–20.

61 K. Kersten, *Jałta w polskiej perspektywie*, Warszawa 1989.

należy trzyczęściowy cykl *Rozważania wokół podziemia 1944–1947*⁶², drukowany w „Krytyce” między rokiem 1987 a 1990. Teksty te zachowują zadziwiającą aktualność, w kontekście przyspieszonego w ostatnich latach rozwoju badań nad tzw. żołnierzami wyklętymi. W swoich studiach Kersten analizuje programy podziemia poakowskiego i czyni czytelnymi m.in. działania podejmowane przez kolejne Zarządy WiN. Jest w swoim pisarstwie daleka od tworzenia mitów i stawiania pomników, pisząc o sprawach trudnych, wówczas właściwie nieznanymi, dowodzi swojej rzetelności oraz naukowego krytycyzmu.

Dzięki Patrykowi Pleskotowi, który przeprowadził z Andrzej Paczkowskim obszerną, autobiograficzną rozmowę, znamy drogę naukową historyka, genezę i rozwój jego zainteresowań badawczych oraz światopogląd, z którego wynika jego zaangażowanie po stronie opozycji demokratycznej⁶³. W obszernym dorobku Paczkowskiego publikacje drugoobiegowe mają wielkie znaczenie, w tym te pisane na łamach „Krytyki”. Najistotniejsze wydają się jego prace dotyczące mikołajczykowskiego PSL⁶⁴. Zaowocowały one biografiami Stanisława Mikołajczyka opublikowanymi już w wolnej Polsce⁶⁵. Badania nad partią ludowców zaraz po wojnie nie były dobrze widziane przez władze komunistyczne w okresie PRL. Poza Paczkowskim w kręgu „Krytyki” podejmował je także Jan Lityński, autor studium *Polskie Stronnictwo Ludowe – model oporu*⁶⁶, które funkcjonowało również w drugim obiegu jako samodzielna broszura.

Na prośbę Adama Michnika obszerny esej poświęcony wojnie zimowej opublikował na łamach „Krytyki” Antoni Mączak. To prawdziwie fascynujące, że ów wybitny historyk, profesor Uniwersytetu Warszawskiego,

badacz dziejów nowożytnych, specjalizujący się w tematyce historii gospodarczej, podróży i klientelizmu, który nieczęsto wychodził poza XVII wiek, przygotował tekst dotyczący kraju skandynawskiego w czasach II wojny światowej. Mączak zaprezentował tę problematykę w formie analogii między Finlandią a Polską. Czym 17 września 1939 r. był w historii Polski, tym samym 30 listopada miał być dla Finów. Tekst ten opublikował Mączak pod pseudonimem Jarostaw Ulicki. Nigdy więcej do tej tematyki nie powrócił, chociaż może nie jest przypadkiem, że *Wspomnienia* Karla Gustafa Mannerheima⁶⁷ są dla polskiego czytelnika dostępne dzięki uczniowi Mączaka, Michałowi Kopczyńskiemu, który opracował i poprzedził wstępem przekład Krystyny Szelałowskiej.

Wśród autorów podziemnej „Krytyki” był także Stefan Meller (1942–2008), znakomity historyk dziejów Francji, a w wolnej Polsce dyplomata, ambasador RP w Moskwie i Paryżu, minister spraw zagranicznych. Na kartach „Krytyki” Meller dał się poznać jako świetny eseista. Przykładem mogą być teksty, których punktem wyjścia jest rewolucja francuska⁶⁸. Jednocześnie spektrum jego zainteresowań było niezwykle szerokie, dlatego w jego dorobku są też artykuły wpisujące się bardziej w historię współczesnej kultury, a przykładem może być recenzja z książki Andrzeja Wajdy *Powtórka z całości*⁶⁹. Współpraca z „Krytyką” była dla Mellera ważnym doświadczeniem. Wspominał o tym w rozmowie z Michałem Komarem: „Pisanie w «Krytyce» dawało mi olbrzymią radość i dumę. To był dla mnie rodzaj nobilitacji. Minęły lata, a ja wciąż pamiętam ten pierwszy raz. To się wydawało bardzo proste, kiedy funkcjonowało się na statusie jawnego opozycjonisty. Ale dla kogoś ze środowiska akademickiego zawsze

62 K. Kersten, *Rozważania wokół podziemia 1944–1947*, „Krytyka” 1987, nr 25, „Krytyka” 1988, nr 27, „Krytyka” 1990, nr 32–33.

63 P. Pleskot, *Góry i teczki. Opowieść człowieka umiarkowanego. Biografia mówiona Andrzeja Paczkowskiego*, Warszawa 2019.

64 A. Paczkowski, *„Budujemy więc to nasze państwo” (kilka uwag o programie PSL 1943–1947)*, „Krytyka” 1985, nr 19–20.

65 A. Paczkowski, *Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa 1991.

66 J. Lityński, *Polskie Stronnictwo Ludowe – model oporu*, „Krytyka” 1981, nr 10–11.

67 C.G. Mannerheim, *Wspomnienia*, przeł. K. Szelałowska, wstęp i przypisy M. Kopczyński, Warszawa 1996.

68 Andrzej Ler [S. Meller], *Dwie protezy (Echa Rewolucji Francuskiej u Lenina i Trockiego)*, „Krytyka” 1983, nr 13–14, s. 160–170; S. Meller, *Czy rewolucja francuska stworzyła nowego człowieka?*, „Krytyka” 1990, nr 32–33, s. 94–100.

69 Andrzej Ler [S. Meller], *Kino zwane pożądaniem*, „Krytyka” 1987, nr 26, s. 215–217.

przychodził moment refleksji: tak czy nie? Ujawnić się czy dalej pisać pod ksywką? Gdyby to było takie proste, człowiek polscy intelektualiści publikowaliby wyłącznie w czasopismach drugiego obiegu. Rzeczywistość była jednak bardziej skomplikowana...⁷⁰.

Współtwórcą i autorem „Krytyki” był Adam Michnik (ur. 1946), także historyk. Wiele jego artykułów i esejów oscylowało wokół zagadnień historycznych. Tu wspomnijmy o jednym: dzięki Adamowi Michnikowi na karty drugiego obiegu trafił Witold Kula (1916–1988). Trudno powiedzieć, czy sam Kula byłby chętny publikować w „Krytyce”, jednak jego tekst przypomniany przez Michnika w esej *Lukrecjusz i Gusta*⁷¹ doskonale wpisuje się w historiografię prezentowaną na łamach „Krytyki”. *Gusta*, które napisane zostały w 1951 r., a po raz pierwszy drukiem ukazały się w tomie Witolda Kuli *Rozważania o historii*⁷² w 1958 r., są w moim przekonaniu jednym z najlepszych tekstów obrazujących powojenne ideowe wybory intelektualistów.

Przypomnijmy: *Gusta* to kilkudziesięciostronicowy aneks książki *Rozważania o historii*. Najkrócej mówiąc, jest to apokryficzny zapis wewnętrznej dyskusji autora na temat rodzącego się na jego oczach nowego rozdziału historii i jego roli w tych dziejach, udziału intelektualisty ukształtowanego w minionej epoce. Jest to tekst, który ma pomóc zrozumieć jemu i nam tę nową rzeczywistość, rozumieć ją w pełni, w całej jej wieloaspektowości. Cała dyskusja zawarta w *Gustach* ujęta jest formie korespondencji dwóch Rzymian: Lucjusza i Klaudiusza, toczona w początkach okresu dominacji chrześcijan w życiu politycznym i społecznym ich kraju. Jest to analogia do sytuacji, w której znalazła się Polska po drugiej wojnie światowej. Obejmująca władzę sekta chrześcijańska to w rzeczywistości rządzący komuniści, pod pojęciem barbarzyńców kryją się hitlerowcy, papieżem był Stalin, a *Dzieje Apostolskie* oznaczały *Krótki kurs historii Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii Bolszewików*. Zbyteczne dodawać, że „ojcami kościoła” byli Marks,

Engels i Lenin. W ten barwny sposób Kula zaszyfrował klucze do dziejów okresu powojennej Polski. Adam Michnik w swoim esej powracał do *Guseł*, poddając je analizie i ukazując ich aktualność.

Bezdiskusyjnie warto zaglądać do podziemnej „Krytyki”. Współczesne dyskusje wokół historii najnowszej wyglądają zgoła inaczej niż w latach osiemdziesiątych: przesunęły się punkty ciężkości, a debatom towarzyszą całkiem inne emocje. Dziś sięgając po stare numery czasopisma, zyskujemy szansę, by krytycznie się zastanowić: które z tamtych „gorących tematów” utrzymały swoją temperaturę? W jaki sposób kolejne pokolenia historyków poradziły sobie z tymi tematami w czasach, gdy otwarto archiwa? Dziś też inaczej oceniamy autorów artykułów publikowanych przeszło trzy i cztery dziesięciolecia temu. W większości przypadków możemy spojrzeć na ich pisarstwo całościowo i w tym kontekście uchwycić znaczenie publikacji w „Krytyce” dla ich biografii intelektualnych. Czasem będzie ono większe, czasem mniejsze, a czasem zaskoczy nas nazwisko po rozszyfrowaniu pseudonimu autora. Lektura historycznych tekstów „Krytyki” po latach pozwala wysnuć refleksję, że choć publikowanie w drugim obiegu było wyrazem opowiedzenia się po określonej stronie sporu politycznego, to piszący na tych łamach historycy dochowywali standardów zawodowych zarówno pozostając w zgodzie ze źródłami, na których pracowali, jak też dążąc do obiektywizmu w warstwie interpretacyjnej. Być może dlatego, mimo upływu wielu lat od ich powstania, wciąż wiele z nich zachowuje aktualność i wartość poznawczą.

70 S. Meller, M. Komar, *Świat według Mellera. Życie i historia: ku wolności*, Warszawa 2008, s. 218.

71 A. Michnik, *Lukrecjusz i Gusta*, „Krytyka” 1985, nr 19–20.

72 W. Kula, *Rozważania o historii*, Warszawa 1958.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, KC PZPR, Centralna Komisja Kontroli Partyniej, Akta Marii Turlejskiej, IX/15573.
 AAN, KC PZPR, Centralna Kartoteka, Akta Leona Grosfelda, 5519.
 AAN, KC PZPR, Zakład Historii Partii, Akta Janusza Radziejewskiego, XXII-645.
 AAN, KC PZPR, Zakład Historii Partii, Akta M. Drozdowskiego, XXII-581.
 Centralne Archiwum Wojskowe, Wojskowa Akademia Polityczna, Akta przewodu doktorskiego Artura Leinwanda, 1077/95/169.
 Ossolineum, Materiały Władysława Czaplińskiego, W. Czapliński, Dziennik 1958–1981, rkps 18485/II.

Literatura

10 lat po wydarzeniach marcowych, „Krytyka” 1978, z. 1.
 Alexandrowicz T. [A. Leinwand], *Adam Ciołkoż – socjalista i działacz polityczny*, „Krytyka” 1979, nr 4.
 Alexandrowicz T. [A. Leinwand], *Wspomnienie o mecenasie Ludwiku Cohnie*, „Krytyka” 1984, nr 12.
 Andrzej Friszke: *zawód historyk. Rozmawiają Jan Olaszek i Tomasz Siewierski*, Warszawa 2022.
 Bar M. [R. Terlecki], Załęski A. [Z. Solak], *Wojna straconych nadziei (ukraiński ruch niepodległościowy w latach 1939–1945)*, „Krytyka” 1984, nr 17.
 Błażejowska J., *Papierowa rewolucja*, Warszawa 2010.
 Błażyński Z., *Mówi Józef Światło: za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 1990.
 Bujnowski J. [K. Kersten], *Czy Polskę sprzedano w Jałcie?*, „Krytyka” 1985, nr 19–20.
 Chojnowski A., Bruski J.J., *Ukraina*, Warszawa 2006.
Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL, red. U. Jakubowska, Warszawa 2011.
 Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
 Friszke A., *Krytyka Kersten*, [w:] K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 2018.
 Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
 Giełżyński W., *Jeszcze będzie głośno w Wietnamie*, „Krytyka” 1988, nr 30.
 Grądzka-Rejak M., Olaszek J., *Holocaust, pamięć, powielacz. Zagłada Żydów i okupacyjne stosunki polsko-żydowskie w publikacjach drugiego obiegu w PRL*, Warszawa 2020.

Grosfeld L., *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w latach dwudziestych*, „Krytyka” nr 22.
 Grosfeld L., *Polskie aspekty stosunków niemiecko-sowieckich w przededniu i pierwszym okresie II wojny światowej*, „Krytyka” 1980, nr 7.
 Holzer J., *Historia w trybach historii. Wspomnienia*, Kraków 2013.
 Holzer J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962.
 Holzer J., *PPS. Szkic dziejów*, Warszawa 1977.
 Holzer J., *Solidarność: geneza i historia*, Warszawa 1983.
 Kainer A. [Stanisław Krajewski], *Żydzi a komunizm*, „Krytyka” 1983, nr 15.
 Kersten K., *Jałta w polskiej perspektywie*, Warszawa 1989.
 Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 1985.
 Kersten K., *Rozważania wokół podziemia 1944–1947*, „Krytyka” 1987, nr 25; „Krytyka” 1988, nr 27; „Krytyka” 1990, nr 32–33.
 Kofman J., *Żydzi, Marzec, ZEN-y*, „Krytyka” 1988, nr 28–29.
 Kula W., *Rozważania o historii*, Warszawa 1958.
 Kulerski W., *Zatruta dusza narodu (wobec antysemityzmu)*, „Krytyka” 1987, nr 25.
 Leinwand A., *Polska Partia Socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920*, Warszawa 1964.
 Leinwand A., *Poseł Herman Lieberman*, Kraków 1983.
 Ler A. [S. Meller], *Dwie protezy (Echa Rewolucji Francuskiej u Lenina i Trockiego)*, „Krytyka” 1983, z. 13–14.
 Ler A. [S. Meller], *Kino zwane pożądaniem*, „Krytyka” 1987, z. 26.
 Lityński J., *Polskie Stronnictwo Ludowe – model oporu*, „Krytyka” 1981.
 Mannerheim C.G., *Wspomnienia*, przeł. K. Szelańska, wstęp i przypisy M. Koczyński, Warszawa 1996.
 Marek A. [A. Chojnowski], *Z dziejów walk Ukraińców w Rosji o niepodległość*, „Krytyka” 1983, z. 15.
Marzec 1968: trzydzieści lat później, t. I–II, red. M. Kula, P. Oseka, M. Zaremba, Warszawa 1998.
 Meller S., *Czy rewolucja francuska stworzyła nowego człowieka?*, „Krytyka” 1990, z. 32–33.
 Meller S., Komar M., *Świat według Mellera. Życie i historia: ku wolności*, Warszawa 2008.
 Michnik A., *Lukrecjusz i Gusta*, „Krytyka” 1985, nr 19–20.
 Michnik A., *Sakrament byka*, „Krytyka” 1988, nr 28–29.
 Michnik A., *Uparta pokusa prawdy (wobec filosemityzmu)*, „Krytyka” 1987, nr 25.
 Mikołajczyk M., *Jak się pisało o historii... Problemy polityczne powojennej Polski w publikacjach drugiego obiegu*, Kraków 1998.

Paczkowski A., „Budujemy więc to nasze państwo” (kilka uwag o programie PSL 1943–1947), „Krytyka” 1985, nr 19–20.

Paczkowski A., 1968: *Marzec kontra Maj?*, „Krytyka” 1988, nr 28–29.

Paczkowski A., *Czarno-białe i biało-czarne, czyli o historii najnowszej historii*, [w:] A. Paczkowski, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski*, Kraków 1999.

Paczkowski A., *Stanisław Mikotajczyk czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa 1991.

Pański W. [Jerzy Holzer], *Z dziejów PPS (1944–1948)*, „Krytyka” 1979, z. 4.

Pleskot P., *Góry i teczki. Opowieść człowieka umiarkowanego. Biografia mówiona Andrzeja Paczkowskiego*, Warszawa 2019.

Radziejowski J., *Kolektywizacja na Ukrainie w świetle badań historyków radzieckich*, „Krytyka” 1983, nr 16.

Radziejowski J., *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976.

Radziejowski J., *Prądy niepodległościowe w ukraińskim ruchu komunistycznym*, „Krytyka” 1987, nr 23–24.

Rakowski M.F., *Dzienniki polityczne, t. 1: 1958–1962*, Warszawa 1998.

Reiss A., *Z problemów odbudowy i rozwoju organizacyjnego PPS 1944–1946*, Warszawa 1971.

Rutkowski T.P., *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.

Seret J. [A. Friszke], *Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska (1943)*, „Krytyka” 1987, nr 26.

Siewierski T., *Pierwszy historyk pierwszej Solidarności: Jerzy Holzer 1930–2015*, „Wolność i Solidarność” 2021–2022, nr 13–14.

S-ki [M.M. Drozdowski], *Ku demokracji społecznej (z dziejów polskiej myśli socjalistycznej 1939–1945)*, „Krytyka” 1984, nr 12.

Socha Ł. [M. Turlejska], *O prawach i bezprawiu w Polsce lat 1944–1948*, „Krytyka” 1980, z. 6.

Socha Ł. [M. Turlejska], *Skazani na śmierć i ich sędziowie (1944–1946)*, „Krytyka” 1983, z. 13–14.

Spatek R., *Komuniści przeciwko komunistom*, Warszawa–Poznań 2014.

Stobiecki R., *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2021.

Syzdek B., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944–1948*, Warszawa 1974.

Szacki J., *8 marca 1988 roku*, „Krytyka” 1988, nr 28–29.

Szary K. [A. Leinwand], *PPS. Polska Partia Socjalistyczna 1892–1982*, Warszawa 1982.

Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.

Turlejska M., *Prawdy i fikcje*, Warszawa 1966.

Turlejska M., *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Warszawa 1986.

Turlejska M., *Zapis pierwszej dekady*, Warszawa 1972.

Wąsowicz W. [W. Podgórska], Socha Ł. [M. Turlejska], *Z archiwum Bolesława Bieruta. Protokół otwarcia kas zawierających dokumenty pozostałe po Bolesławie Bierucie i dokumenty przekazane przez Jakuba Bermana*, „Krytyka” 1981, z. 8, s. 57–88.

Wymiana listów między Zygmuntem Żuławskim a Stanisławem Szwalbe, „Krytyka” 1982, z. 12.

Zambrowski R., *Dziennik*, „Krytyka” 1980, z. 6.

Internet

<https://wyborcza.pl/7,75410,2185462.html>

Abstrakt

W artykule omówiono główne nurty zainteresowań historyków publikujących na łamach drugoobiegowego czasopisma „Krytyka” na przestrzeni lat 1978–1989. Wskazano najważniejsze tematy z historii najnowszej, które z powodów cenzuralnych nie istniały bądź były przekłamywane w oficjalnej historiografii PRL. Należały do nich m.in. historia polskiego zbrojnego podziemia antykomunistycznego, zbrodnie aparatu bezpieczeństwa, dzieje Polskiej Partii Socjalistycznej, relacje polsko-ukraińskie i polsko-żydowskie, a także główne problemy powojennej historii politycznej, np. wydarzenia marca 1968 r. W artykule poświęcono sporo uwagi autorom artykułów przywracających pamięć i uzupełniających wiedzę o tych zagadnieniach, a także starano się podjąć refleksję nad ich zaangażowaniem w ruch opozycyjnym w kontekście ich wcześniejszych doświadczeń zawodowych i politycznych.

Słowa kluczowe: „Krytyka”, historiografia PRL, drugi obieg, Adam Michnik

Abstract

Historians in the pages of “Krytyka”

The article discusses the main threads of interest among historians publishing in the underground journal “Krytyka” during the years 1978–1989. It highlights the most important topics in contemporary history that, due to censorship reasons, either did not exist or were distorted in the official historiography of the People’s Republic of Poland (PRL). These topics included the history of the Polish armed anti-communist underground, the crimes of the

security apparatus, the history of the Polish Socialist Party, Polish-Ukrainian, and Polish-Jewish relations, as well as key issues in post-war political history, such as the events of March 1968. The article devotes considerable attention to the authors of articles that aimed to restore memory and supplement knowledge about these issues. It also attempts to reflect on their involvement in the opposition movement in the context of their previous professional and political experiences.

Keywords: “Krytyka”, PRL historiography, underground press, Adam Michnik

Tomasz Siewierski – dr, historyk, adiunkt w Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN. Zajmuje się historią historiografii oraz dziejami wojskowości. Autor książki *Marian Małowist i krąg jego uczniów. Z dziejów historiografii gospodarczej w Polsce* (2016),

współautor leksykonu *Warszawa walczy 1939–1945* (2014). Współautor i redaktor monografii poświęconych płk. Wacławowi Tokarzowi (2017) oraz gen. Marianowi Kukielowi (2019). Współautor książki *Andrzej Friszke; zawód historyk. Rozmawiają Jan Olaszek i Tomasz Siewierski* (2022).

Tomasz Siewierski – Ph.D., historian, junior professor at the L. and A. Birkenmajer Institute for the History of Science at the Polish Academy of Sciences in Warsaw. His research focuses on the history of historiography and military history. He is the author of the book *Marian Małowist i krąg jego uczniów. Z dziejów historiografii gospodarczej w Polsce* (2016), co-author of the lexicon *Warszawa walczy 1939–1945* (2014), co-author and editor of monographs dedicated to Colonel Wacław Tokarz (2017) and General Marian Kukiel (2019). He is also the co-author of the book *Andrzej Friszke; zawód historyk. Rozmawiają Jan Olaszek i Tomasz Siewierski* (2022).